

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ԵՒ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԳՈՅԱՏԵՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.
ՅԱԳԼԱԳԱՍ ԵՐԿԼԵԶՈՒ-ԵՐԿՄՇԱԿՈՅԹ ԳՈՅԱԶԵՐԻ ՄԵ**

**PROBLEMES DE SURVIE ET DE PERENNITE
DE LA LANGUE ET DE LA CULTURE ARMENO-OCCIDENTALE.
POUR UN BILINGUISME / BICULTURALISME FONDAMENTAL**

Ինքնություն, արմատներ, յիշողություն. այս յարակից հասկացությունները կարիքը չունինք հոս հաստատելու՝ Մարդուն յարաբերաբար իրենց նշանակութեան, իրենց հիմնարար արժեքին մէջ: Ամեն մարդապաշտ կեցուածքի համար, անոնք կը սահմանեն մարդկային երեւոյթը իբր նիւթ խորհրդածութեան եւ գիտութեան, զայն տեղադրելով միակ էական միջավայրի մը՝ մշակոյթի ոլորտին մէջ:

Չենք մոռնար անշուշտ, որ մարդկային երեւոյթի այսօրինակ մշակութապաշտ տեսիլք մը մերժուած է արդի եւ ժամանակակից աշխարհին մէջ հակադիր ըմբռնումներէ, որոնք նախամեծար կը նկատեն անելի «իրապաշտ» գործօններ՝ ընկերա-քաղաքական կամ տնտեսական կառոյցներ¹: Բայց գիտենք նաեւ, որ մոռացումի այս համաշխարհային սխտանիշներուն դէմ կ'ելլեն յիշողութեան եւ ինքնութեան պաշտպան ա՛յլ ուժեր, ինչպէս Արեւմուտքի փոքրամասնական-եթնիք շարժումները, կամ անդր-պետական մշակութային բազմութիւնները՝ Սփիւռքները:

Այսպիսի ծիրի մը մէջ պարտինք տեղադրել հայ Սփիւռքը, եւ կը ճշդեմ՝ **արեւմտահայ Սփիւռքը յատկապէս**, առաջացած՝ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին թուրք պետութեան գործադրած Տեղասպանութենէն: Սահմանափակման պատճառները բաւական պարզ են. կը բաւէ յիշել, որ այս Սփիւռքը, իր պատմական ծնունդով ե՛ւ իր կրած մշակոյթի, լեզուի տարբերակով, կը զանազանուի նոր արեւելահայ սփիւռքէն, որ էապէս տնտեսական ծագում ունի²: Աւելցնելու գնով՝ որ այս զանազանումը անջատում չէ, եւ որ, արեւմտահայ Սփիւռքի կեանքին մէջ Հայաստանի պետութիւնը հաշուի առնուելիք գործօն է անպայման - ճշդելի որոշ պայմաններու տակ:

Արեւմտահայերէնի() ու արեւմտահայ մշակոյթի վերապրումին հրամայականն է, որ տուն կու տայ, այսօր՝ հոս, այս խորհրդածութեան: Խորհրդածութիւն, որ՝ ճշդեմ անմիջապէս՝ կ'ուզեմ տեղադրել առողջ, բա՛ց մշակոյթի մը ոլորտին մէջ, օտարին հետ հաղորդուելու, համարկուելու պատմական այն կարողութեան, որ բնորոշ է եղած հայ մշակոյթին՝ իր ակունքներէն իսկ: Հեռու՝ «հայասպահականում» տարազին տակ կծկուած սնանկ գաղափարախօսութենէն, որ, ժողովուրդ մը կոտորակող, Սփիւռք դարձնող Աղէտէն գրեթէ դար մը ետք, կը շարունակէ հիւծել զայն, բնաջնջել հոգեպէս:*

Պէտք ունի՞մ ճշդելու, որ բացութեան, ընկալումի այդ կեցուածքը միայն կարող է որեւէ «փոքր-ածու» հաւաքականութիւն մը ներքնապէս գօղելու, գօրացնելու...: Եւ որ, մանաւանդ, Սփիւռք-հաւաքականութեան մը պարագային, այդ «բացութիւն»ը պարտի ա՛լ գինուիլ երկլեզուութեան, երկմշակութայնութեան գէնքերով: Բայց վաւերական երկմշակութայնութեան մը, որ փոքրամասնական լեզուին տեղ կու տայ ո՛չ իբր տնային, ծառայական լեզու (չէ՞ որ ատոր գեղած-վերածած ենք հայերէնը յաճախ, նոյնիսկ մենք՝ «հայախօսներս»...), այլ՝ տեղական միւս գլխաւոր լեզուի կողքին՝ իբր անոր հաւասարագօրը...: Պէտք ունի՞մ ճշդելու, որ այսպիսի հաւասար գոյակցութենէ մը բնաւ չի հետելիր ուժերու նուազում...: Անհատի եւ մշակութային համայնքի հոգե-մտաւոր թուաբանութիւնը պարզ գումարում-հանում չէ. բազմապատկում է, լեզուա-մշակութային երկու ոլորտներու հաղորդակցութեամբ՝ փոխադարձ հարստացում է:

Պէ՞տք էր պարզաբանել, փաստարկել բոլոր այս հաստատումները...: Երեւի՝ այո՛: մեր իրականութիւնը պատրաստ չի թուիր զանոնք ընդունելու...: Եւ այդ պարզաբանումը պիտի փորձեմ՝ ներկայ խորհրդածութեամբ: Բայց այսքանը հոս հաւանօրէն պէտք էր՝ շեշտելու համար, որ ելոյթս՝ Սփիւռքի ճակատագրին շուրջ, ինչող՝ երկլեզուութեան, երկմշակութայնութեան վայրէ մը՝ Վենետիկի Համալսարանէն, անոր Եւրասիական Բաժանմունքի՝ Հայ լեզուի եւ Գրականութեան ամպիոնէն, չէր կրնար իր սկզբնաւորութեան պատուով տեղ չտալ հայերէնին, արեւմտահայերէնին, ինչպէս կ'ընեն՝ ահա եւ պիտի ընեն պարբերաբար - ընկերացող հաղորդակցութեան լեզուին՝ այս պարագային՝ ֆրանսերէնի, կողքին:

Հոս՝ Եական յիշեցում մը. - **Մշակոյթը, իբր տիրող գործօն, պայմանաւորած է հայութեան հաւաքական գոյութիւնը իր պատմական ծագումէն՝ արդէն:** Անշուշտ ըլլալով արտադրութիւնը երկրա-քաղաքական կացութեան եւ պատմական վերիվայրումներու, անկկա շուտով կը դառնար հաւաքական «երկրորդ բնաւորութիւն» - ճամբայ ելած հեռու Յնադարէն՝ հնդեւրոպական անկկա լեզուաճիւղ սեփական լեզուով մը, հզօրացած՝ շնորհիւ ազգա-պետական քրիստոնէացման կանխահաս ընտրանքին եւ մանաւանդ՝ սեփական այբուբենի մը հանճարեղ գիւտին ու անոր հետեւող գրական Ոսկեդարուն: Տասնհինգ դարու ուղի մը, հանգրուանուած ամէն տեսակի աղետներով՝ դրացի բազմաթիւ ժողովուրդներու գերեզման դարձած աշխարհագրական գօտիի մը մէջ, պիտի չկրնար սպառել՝ պետական կռուանէ շատ կանուխ գրկուած այս ժողովուրդը, որ սակայն իր հիմերը նետած էր ազգային մշակոյթի կրանիթեայ պատուանդանին մէջ: Ի հարկէ, անվերադարձ պիտի ըլլային *հորդաններու* ներխուժումի հետեւանք մարդկային կորուստներն ու մշակութային հարստութիւններու աւերումը, անսրբագրելի՝ բնակչագրական դիմագիծին աղաւաղումը: Բայց -յարակարծային ու այնքա՛ն ուսանելի երեւոյթ- պետական կառոյցներու այսպիսի բացակայութեան պայմաններու մէջ է մանաւանդ՝ որ լեզու եւ մշակոյթ օգնած են հայութեան, զայն փրկած են բոլոր այն պարագաներուն՝ ուր ան գիտցած է պահպանել զիրենք՝: Եւ այս ճիգը անոնց յաջողած է աւելի՛ եւս՝ հայրենի հողէն դուրս, (արդէն) կիսա-սփիւռքեան պայմաններու մէջ:

«Պատմութեան դասերը» չեն յենուիր կրկնութեան ենթադրութեան մը վրայ. Պատմութիւնը չի տրամադրեր ո՛չ դեղագիր, ո՛չ ալ որեւէ երաշխիք. անկկա կրնայ «օգտակար» դառնալ՝ իր Եական նշանակութեան վերածուելու պայմանով միայն: Բայց, ահա, Յայոց պատմութիւնը մեզի կը տրամադրէ այդպիսի Եական պատգամ մը. կրկնակ պատգամ՝ հաւատարմութեան եւ ստեղծականութեան: Պատգամ՝ որ Սփիւռքը պարտի ի նկատի առնել, եթէ չի կամենար արագացնել իր նահանջը, զայն վերածել գահավեժ անկումի՛: Ստեղծականութիւն, բացուածք, մնայուն ճիգ՝ մէկ կողմէ **համարկուելու ներկայ համաշխարհային մշակութային արժէքներուն.** բայց միւս կողմէ, ու մանաւանդ՝ **այդ արժէքները համարկելու իրեն՝ իր սեփական հաւաքական ինքնութեան:** Ինքնութիւն՝ որ, այսպէս զարգացման իր հոլովոյթին լծուած, մարտահրաւեր կարողալով ժամանակին՝ պիտի դառնայ հաւատարմութիւն, յիշողութիւն:

Մեր լեզուով այնքա՛ն հազուադէպօրէն հնչող, եւ դժբախտաբար ատոր համար իսկ անսովոր հնչող այս ճշմարտութիւնը կ'արժէ արձանագրել հոս անպայման հայերէն. -

Մշակոյթով պարելու ոճը հանդիսացած է մեր ազգային գոյատեւման բանալին, բայց՝ ստեղծագործ եւ արտաշխարհին բա՛ց ոճ ըլլալու պայմանով: Այսօր, մանաւանդ ցեղասպանութեամբ հայրենագուրկ դարձած արեւմտահայ Սփիւռքին համար, մեր պատմութեան սերտողութիւնը չունի մեզի համար աւելի թանկագին աւանդ, քան մշակութային այս գոյածելը, բաց եւ հաղո՛րդ մշակութային գոյածել, որ հանդիսացած է կէտնքի մեր Եական ոճը՝ իբր ազգ-ժողովուրդ: Որ պահած է մեզ դարերն ի վար, սկսած՝ ժողովրդական վէպի հայալեզու բնաւոր աւանդումէն՝ հեռու Յնադարէն՝ մինչեւ քրիստոնէութեան ընդգրկումով մեր գանազանումը, բաժանումը հեթանոս շրջապատէ մը, ապա եւ՝ մինչեւ այդ քրիստոնէութեան հայացումը - այբուբենի մաշտոցեան գիւտով եւ Ոսկեդարու թարգմանական թէ ուրոյն գրական գանձարանի յօրինումով: Ստեղծագործ ուրոյնութիւն՝ որ մեր նախնիքը գիտցած են համարել Յնադարու եւ վաղ Միջնադարու համաշխարհային մշակութային հարստութիւններուն հետ: Ինքնանալ՝ բացուելով, եւ հաղորդակցիլ՝ ինքնութիւն աճեցնելով: Կառչիլ մշակոյթի փրկարար լաստին, ու մանաւանդ ազգային պետականութեան յաճախակի բացակայութեան պայմաններու մէջ՝ առաւել՝ ուժգնօրէն, փոխարինումի ներքին, խոր ու իմաստուն տրամասութեամբ մը, տիալեքթիքով մը:

Մեր Սփիւռքը՝ պառակտուած այս միաւորը, չէ փութացած ըմբռնելու այսպիսի ճշմարտութիւն մը, որ սակայն Եական է իր վերապրումին համար: Անկկա շատ անորոշ կերպով կը զգայ միայն, որ կը գտնուի ստիպողական կացութեան մէջ: Շատ անորոշ եւ - աւելցնեն- աղետալիօրէն մերժողական կեցուածքով՝ հանդէպ համաշխարհային մշակութային արժէքներու: **Գաղափարախօսական այս անելէն ծնած են «արեւելեան» համայնքներու մեկուսապաշտ կեթօները, որոնք՝ մեր օրերուն՝ անդարմանելի վնասներէ ետք՝ դեռ նոր կը փորձեն երկչոտ ու ձախաւեր բացուածք մը...:** Այդ անելը միւս կողմէ՝

Արեւմուտքի մէջ՝ սկիզբէն, առաջացուցեր է, «շնորհիւ» մանկավարժական մարզի անդամալուծութեան ու քառսին, գրեթէ ամբողջական անհետացումը հայկական ապրող (այսինքն հայալեզու) մշակոյթին, ի վերջոյ փոխարինուած՝ «հայութեան գիտակցութեամբ» մը, որ կ'արտայայտուի բացառապէս «Միւս»ին լեզուով - օտար լեզուով: Այդ ալ դեռ՝ գործօն փոքրամասնութեան մը պարագային...

Այս շեշտումը եւս պետք էր հնչեր հայերէնով - Սփիւռքը ուշացաւ, եւ դեռ կ'ուշանայ տեսելու իր ուղին, որ կենսական գանցումն է գաղափարական կեթոյին, ծնած Եդեմի մը համրութենէն եւ աճած, բարդացած՝ քաղքենի ապամշակութայնացումով ու պահպանողականութեամբ...

Բառերը շատ խի՞ստ կը հնչեն արդեօք...: Բայց վերի համառօտ համապատկերը, նոյնքան մռայլ՝ իր արեւելեան, որքան եւ արեւմտեան թելերուն համար, վերացարկուած մենկաբանութիւն մը չէ. պարզ վկայութիւն է, անմիջական ու մտերիմ կենսափորձը՝ 1960ի շուրջ միջին-արեւելեան «ջերմոց»ներուն մէջ հասակ առած սերունդի մէկ ներկայացուցիչին: Անգամ մը բաց օդին ելլելէ ետք, համաշխարհային մշակութային հոսանքներուն բացուած եւ Արեւմուտքի տարեկից-ազգակիցներու հետ շփումի մտած, ան ասոնց մօտ կը հաստատեր հայեցի իմաստով լեզու-մշակութային «խոյանութիւն», անխուսափելի հետեւանքը՝ նշուած մանկավարժական սնանկութեան: Բայց կը գտներ նաեւ, յաճախ, աննախապաշար տրամադրելիութիւն մը. կը գտներ ճկունութիւն եւ ուժականութիւն - բոլոր նոր սերունդներուն բնորոշ գիծ, բայց որ բոլորովին անտեսուած էր, անօգտագործեալ թողուած՝ համայնքներու ղեկավարութեան կողմէ, Պատմութեան ընթացքին դէմ անզէն այդ չակերտեալ «մտաւորականներուն» եւ «մանկավարժներուն» - գրեթէ անբացառ⁵:

Մշակութային «տրամադրելիութիւն»ը, բացութիւնը ամբողջական կեցուածք է. մանկավարժական այս հեռանկարին մէջ (ուր ինքզինքս տեղադրեր եմ՝ լռելեայն տեղադրումով), **անհկա կը նպաստէ բացուածքին՝ դէպի աշխարհ, դէպի Միւսը: Անշո՛ւշտ: Բայց անհկա կը նպաստէ, նոյնքան փայլքով եւ նոյնքան տիրականօրէն, ինքնահաւատարմութեան, ինքնութեան հարստացման:** Այս ամբողջականութիւնը, արեւմտահայ Սփիւռքը պարտի գայն վերհանել՝ ուրկէ՞ ըլլայ -իր հեռու պատմութեան ծածուկ ակունքներէն թէ՛ այժմեութեան դասերէն-, ու դարձնել գայն իր ճշմարտութիւնը, եթէ կը կամենայ խուսափիլ արագ հիւծումէ եւ անհետացումէ:

Մշակութային այս բացուածքը աշխարհին, այս տրամադրելիութիւնը հանդէպ «Միւս»ին՝ ուրեմն, հակառակ է սեփական ինքնութենէ հրաժարման: Բայց ի՞նչ են այդ ինքնութեան բաղկացուցիչ տարրերը. ի՞նչ կարեւորութեան կարգով կը ներկայանան անոնք: Պետք է արագօրէն աչքէ անցնել այս հասարակ տեղիքները (միանգամայն «հասարակաց վայրեր»...):

Ինքնութեան գիտակցութիւնը ենթակայական, եական գործօնն է պատկանելութեան՝ բոլոր սփիւռքացած էթնիք խումբերու համար: **Իսկ խումբի մշակութային ժառանգութիւնը**, արտադրուած եւ փոխանցուած հարստութիւններու, բարքերու եւ այլազան իրագործումներու ամբողջութիւնը՝ կը կազմէ անոր առարկայական ոլորտը: **Փալով լեզուին, անհկա յայտնօրէն կը տեղադրուի երկու այդ ոլորտներու ազուցման կետին**, հասարակաց ունենալով առարկայական եւ ենթակայական գիծեր: Լեզուի այս կենսական դիրքէն, շատոնց հաստատուած՝ ամենատարբեր էթնիք խումբերու լեզուահոգեբանական սեփական փորձով, դիրքաւ կարելի է մակածել դէպի անոր նոյնքան կենսական դերը՝ գոյատեւման գործընթացին մէջ: Որովհետեւ լեզու մը, կա՞յ կարիքը յիշեցնելու, պարզ գործիք չէ, այլ մարմնացած մտածում - մարմնացած՝ անհատին ինչպէս գործերու մէջ, արտադրուած հաւաքական պատմութեան մը տեսողութեան:

Անցնինք այժմ մեր սփիւռքեան թանձրացական իրականութեան, հայ ինքնութեան գիտակցութեան եւ հայախօսութեան հարցերու: Եւ՝ սկսելու համար՝ նկատենք, որ կան ոչ-հայախօս հայեր՝ օժտուած ամուր ազգային գիտակցութեամբ. ասիկա՝ յատկապէս Արեւմուտքի տարածքին: Ապա, կան հայախօսներ՝ լրիւ անտարբեր հայ ինքնութեան հարցերու հանդէպ. ասոնց կը հանդիպինք մանաւանդ Արեւելքի համայնքներուն մէջ, ուր

հայախօսութիւնը առարկայական հետեւանք մըն է՝ աւելի կամ նուազ գոց համայնքային կենսաձեւի: Ասկէ կը հետեւցնենք երկու բացայայտ փաստեր. առաջին՝ որ չկայ ինքնութիւն առանց ինքնութեան գիտակցութեան. երկրորդ՝ որ լեզուի մը մեքենական-ինքնէն գործածումը ոչինչով կ'երաշխաւորէ վստահելի եւ ամուր պատկանելութեան կապ մը:

Աւելի հետեւողական դիտարկում մը մեզ դեռ պիտի տանի երրորդ հաստատումի մը. որ՝ **ինքնութեան գիտակցութիւն մը, նոյնիսկ յանձնառու եւ գործօն, բայց մայրենի լեզուի յենարանէն զուրկ, նոյնպէս կը մնայ պակասաւոր:**

Բայց պակասաւոր՝ ինչո՞վ: Ի՞նչ կը պակսի Արեւմուտքի երիտասարդ -կամ ոչ-երիտասարդ- այս հայերուն, Եւրոպա կամ Ամերիկա, յանձառու՝ համայնքային թէ ազգային-քաղաքական կեանքի, կամ Հայաստանի վերակառուցման գործին,- բայց որոնք չեն տիրապետեր իրենց հայրերու լեզուին:

Աւելի վեր խօսած ըլլալով՝ անհատի հոգեկան աշխարհին մէջ լեզուի կենսական դերին մասին, հոս մեզի կարելի կ'ըլլայ ընդունիլ «առաջին» լեզուին առաջնահերթութիւնը գործածուած լեզուներուն միջեւ՝ իբր յղումի լեզու - ո՞ր լեզուն ալ ըլլայ անիկա: Եւ աւելցնել, որ բազմալեզու կացութեան մը մէջ, անհատը կը շահի՝ տիրապետելով իր ծագումի լեզուին, զուգահեռաբար շրջապատի լեզուին կամ այլ տիրող լեզուներու: Անշուշտ շատ յաճախ ասոր հակառակն է որ կը տեսնենք մեր շուրջ.- Շրջապատի տիրող լեզու կամ լեզուներ -անգլերէն, ֆրանսերէն, սպաներէն, իտալերէն-, որ մեր համայնքներու գործօն անդամներն իսկ կը գործածեն իրենց այլազան գործունեութիւններուն մէջ, ներառեալ հայայանձնառու գործեր...: Եւ անոնց կողքին, շատ ետեւ մնացող, քանի մը փշրակներ հայերէնի, «խոհանոցային» խոնարի հաղորդակցութեան այս լեզուին - դեռ լաւագոյն պարագային...:

Ինչպէ՞ս յաղթահարել, զանցել հոգե-մտաւոր այս խզումը, այս օտարումը: Ինչպէ՞ս. **եթէ ոչ՝ լուրջ, հիմնական երկլեզուութեան-երկմշակութայնութեան ռազմավարութեամբ մը:** Այդ ռազմավարութեան առաջամղումով, թիրախ ունենալով նոր սերունդը՝ իր բարձրագոյն կարելի համեմատութեամբ: Եւ յեղափոխելով դասաւանդման ժամանակավիտէս կամ մակերեսային մեթոտներ: Այսպիսի յայտագիր մը, անշուշտ փառասեր, բայց համոզուած եմ՝ ոչ ութփիական-անիրագործելի, երկու լեզուները/մշակոյթները պիտի դնէ փոխադարձ հարստացման յարաբերութեան մը մէջ, **ծագումի լեզուին տալով նոր որակ:** Օրինակելով աւելի վեր ուրուագծուած կրկնակ համարկումի *տիպաբերքը*:

Կազմակերպական այս սկզբունքը, միանգամայն գոյութենական եւ մտաւորական, բաւական ուժական կ'երելի ինծի՝ հիմնելու համար այսօր ամբողջ մանկավարժութիւն մը, որ վաղը կրնայ դառնալ հաւաքական գոյածեւ.- **Տարբերութեան մանկավարժութիւն մը:** Ու ասիկա՝ բնորոշումին մի քանի իմաստներով-

- **Մանկավարժութիւն մը՝ որ ճամբայ կ'ելլէ ընկալեալ բնորոշներու եւ կարծրատիպերու մերժումէն. անոնց զանցումի ճիգէն.**

- **Մանկավարժութիւն մը՝ որ կ'առաջամղէ եւ կը պատրաստէ սփիւռքեան վերապրումի տարբեր, նոր ձեւ մը - տիպականօրէն հայկական ձեւ:** Արդէն մեկուսացած օրինակներու ձեւով առգոյ՝ այս կենսաձեւը չի կապուիր ո՛չ կրօնքի, ո՛չ բարբերու կամ համայնքային նախնական այլ յատկանիշներու. կը պահանջէ միայն սեփական լեզուի յենարանը, հաշտ գոյակցութեամբ շրջապատի լեզուներու եւ մշակոյթներու հետ: **Հաշտ, բայց եւ արժեւորիչ գոյակցութեամբ մը:**

Արժեւորիչ՝ որովհետեւ մեր երկլեզուութիւնը պիտի չընկալուի իբր պարզ, թեքնիք ատակութիւն մը: Եթէ սկիզբը արդէն անիկա բնորոշուեցաւ իբր «լուրջ» եւ «հիմնական», - կը նշանակէ, որ տուեալ հարցադրումին մէջ, անիկա չ'է բնաւ արհեստավարժական յատկութիւն մը (կարելի է վարժ երկլեզու անձ ըլլալ՝ ասպարեզային ընտրանքով, կամ դիպուածով, արհամարհելով հանդերձ այդ ատակութիւնը...): **Մերինը բարոյական կեցուածք է, արժեքաբանական ամբողջական դիրքորոշում:**

Ա՛լ կարիք չի մնար, կարծեմ, ընդգծելու այսպիսի կենսաձեւի մը յառաջդիմական բնոյթը: Զամայնքին թափելիք ճիգը՝ հասնելու համար իր ուժերու այդպիսի լարումի, մերժումը «մեծ» լեզուներու/մշակոյթներու ամբողջատիրական միտումներու եւ առհասարակ բոլոր դիւրին լուծումներու, վերջապէս՝ իրագործումը հարստացուցիչ շօշափելի յայտագիրի մը եւ գոյութեան նոր, «զգայուն հաւասարակշռութեան» որակի մը,- այսպիսի ճիգ մը յառաջդիմական չէ միայն. անիկա յեղափոխական է, ազատագրիչ: **Դրականօրէն ստեղծիչ՝ մարդկային-հոգեկան նոր որակի մը:**

Զայաշխարհէն ներս, տարբերութեան այս սկզբունքը կը դառնայ **այլազանութեան սկզբունք**, ներագգային միաձեւութեան ծոցին արտօսելով պահպանել երանգները արեւմտահայ, «ծովային» այն եակերպին, ժառանգութիւն՝ կիլիկեան եւ կոստանդնուպոլսական ժամանակաշրջաններէն, որուն կ'ակնարկուէր վերը: **Եւ որ կը զանազանուի՝ այսօր Զայաստանով ներկայացուող պետական մտայնութենէն - առանց հակադրուելու անոր:** Այլազանութեան սկզբունք, որ կը շարունակէ թելադրել իրեն, ինչ որ եւ նուազագոյնը չէ իր նպաստներէն, իր հաւատարմութիւնը դասական ուղղագրութեան, ընդդէմ հայաստանեան յամառութեան՝ կառչելու «աբեղեանական բարենորոգումներուն», խորհրդային ժամանակներու նուէր: **Ինչպէս մօտ անցեալին թելադրած էր (յարակարծօրէն՝ թերեւս...)** հաւատարմութիւնը ազգային անկախութեան գաղափարին, այն ատեն հալածուած՝ օրուան վարչակարգէն...:

Միւս կողմ, համաշխարհային հեռանկարի մեջ, ծագումի լեզուն կրնայ տակաւին գտնել, զանազան տիրող լեզուներուն միջեւ, **ներհայկական հաղորդակցամիջոցի իր դերը: Իբր անդր-պետական⁶ էսփերանթօ**, անիկա պիտի զանցէ հասարակաց անցեալի մը յղիչի աւանդական կարգավիճակը (որ ունէր Սփիւռքի ծագումի պահուն), որովհետեւ պիտի ներկայանայ՝ իբր տարբերութեան նոր մշակոյթի մը կրողը, մնալով հանդերձ հաշտ գոյակցութեան դիրքի վրայ՝ միջավայրի լեզուներուն/մշակոյթներուն հետ:

Եզրակացնելէ առաջ, հոս, կը պարտադրուի փակագիծ մը՝ նուիրուած **սփիւռքեան գրական արտադրութեան:** Արդարեւ, ինչպէ՞ս կը ներկայանայ Սփիւռքի գրականութիւնը. եւ յատկապէս՝ ի՞նչ են ասոր կապերը երկլեզուութեան հետ:

Բաւական ծանօթ է գրական այս արտադրութեան կացութիւնը: Նախա-ցեղասպանութիւն ժամանակաշրջանի գրական շարժումի վերընձիւղում՝ անիկա, 1920ական տարիներէն սկսած, արգասիքն է երկու յաջորդական սերունդներու որոնք, Միջին Արեւելքէն մինչեւ Ամերիկա, անցնելով Եւրոպայէն (մանաւանդ՝ Ֆրանսա), հանդիսացած են ժառանգուած գրական լեզուին արհեստաւորները, հետեւելով՝ տասնամեակներն ի վար տեղափոխուող անոր ծանրութեան կեդրոնին - Փարիզէն Զալէպ ու Պէյրութ, իբր յարակից կեդրոններ ունենալով Պոսթընը, Գահիրէն եւ նոր Կ. Պոլիսը: Բաւական ծանօթ են նաեւ **իր երկու մայր ձգտումները՝ վերիվարոյ երկու հակադիր բեւեռներով.** մէկը՝ մեծամասնական, կառչած մօտ անցեալի արժէքներուն, ցուցաբերելով ախտաբանական վախ-մերժում նորի, եւ նուիրագործելով կարծրատիպերը. միւսը՝ փոքրամասնական, բուռ մը «անառակ որդիներ»՝ ցրուած ինը տասնամեակի եւ չորս ցամաքամասերու վրայ, Փարիզէն Պէյրութ եւ Կ. Պոլիսէն Լոս Անճելըս, բաց՝ համաշխարհային գրական-գեղարուեստական հոսանքներու, առճակատելով սիզիֆեան մարտահրաւերը ստեղծագործ վերանորոգումին փոքրամասնական լեզուի մը, օրէ օր աւելի ցրուած, աւելի փխրուն:

Կ'ուզեմ ըսել առանց այլեւայլի.- Արեւմտահայ լեզուով գրականութիւն մը, ճիշդ ինչպէս իրեն ակունք եղող մշակոյթը, կրնայ վերակենդանանալ **միմիայն աշխարհին բացուած եւ լեզուն նոր փորձարկումներու եւ արտայայտութեան նոր մակարդակներու բացող այդ ռահվիրաներու ուղիով⁷:**

Ապա, ճշդեւ ասիկա՛ ալ, խօսքը հայագի՛ր գրականութեան մը մասին է, եւ ոչ «հայ ծագումով» օտարագիր գրագետներու արտադրութեան: Այս յատուկ հարցը, բնականաբար,

յաճախ դրուած է Սփիւռքի տարածքին, Սփիւռքին: Շատ հեղինակներ նախընտրած են արտայայտուիլ իրենց միջավայրի տիրող մէկ լեզուով: Ոմանք անտեսած են կամ մերժած՝ իրենց ծագումէն եկող ամէն նպաստ ու առնչութիւն. ուրիշներ՝ հաւաստած են, որ կ'առաջամղեն հայրգի գրականութիւն մը՝ օտարին լեզուով. եւ յաճախ ալ իրաւացի են եղած: Ուիլիամ Սարոյեանի տիպի գրագետ մը, թերեւս ամենաներկայացուցչականը այս վերջիններուն, հայ մշակոյթին եւ հայեցի հոգե-մտաւոր աշխարհին հետ կը պահէ խոր, առանձնաշնորհեալ առնչութիւն մը: Բայց ճիշդ պիտի չըլլար իր գործը ընկալել իբր մէկ մասը հայ գրականութեան, որուն կը պատկանին միայն հայերէն գրուած գործեր: Այսպէս, ինչ կը վերաբերի գրական պատկանելութեան, Սարոյեան կը պատկանի ամերիկեան գրականութեան, եւ Արմէն Լիւպէն՝ ֆրանսականին⁸...

Ուրիշ հարց մը. - Այս օտարագիր հեղինակները յաճախ պահանջած են հայ գրականութեան գործերու թարգմանութիւններ - որպէսզի, կ'ըսեն, կարենան մատչիլ անոնց, ճանչնալ...: Բայց՝ մտածե՛նք: Այսպիսի պահանջ մը անհեթեթ ու անպատասխանատու չէ՞: Շա՛տ պիտի ըլլար ակնկալել հայ ոգիի ներկայացուցչութեան յաւակնորդ այս գրագետներէն՝ որ գոնէ կրաւորական չափով-մակարդակով գիտնան իրենց «ծագումի լեզուն», բաւարար՝ բնագիրին մէջ կարդալու համար իրենց հայագիր գրչեղբայրներու գործերը: Ի հարկին ընտրութիւն ընելով, գրեթէ գաղտնագիր այս Ռոպինսոններէն պատուելով միայն անոնք՝ որոնք պիտի արժէր ճանչնալ⁹...: Կա՞յ արեւի դրական, արեւի խանդավառիչ կացութիւն, քան հաղորդակցութիւնն ու հոգեկան անմիջական հաղորդութիւնը, առանց թարգմանական միջնորդութեան, օտարագիր հայ գրագետներու եւ հայագիր առաջապահներու միջեւ...

Նշեմ տակաւին, ամէն թիւրիմացութենէ խուսափելու համար, որ ասիկա ստորագնահատում մը չէ թարգմանութիւններու կարելորութեան: Գիտենք, գրական երկերու թարգմանութիւնը եական գործընթաց մըն է հաղորդակցութեան՝ ընդմէջ լեզուներու եւ մշակոյթներու, կենսունակութեան եւ ուժի հայթայթիչ գործունեութիւն մը: Բայց ինչ որ պէտք էր ընդգծել մեր տեսանկիւնէն, հոս, այն է որ այս յարաբերիչը՝ թարգմանութիւնը, միանգամայն կը սահմանաճշդէ եւ կը բաժնէ: Կը նուիրագործէ իր յարաբերած ուրոյն կալուածներուն տարբերութիւններն ու մասնայատկութիւնները:

* * *

Եզրակացնելով, կ'ուզեմ անգամ մը եւս հաստատել, որ գերազանցօրէն մշակութային գոյածեւը, այդ էապէս հայկական պատմական փորձառութիւնը, ատակ է վարելու լինելութիւնը Սփիւռքին, որ -ի դէպ- սփիւռք մնալու է կոչուած այժմ եւ միշտ. այսինքն՝ անոր տրամադրելու վերապրումի եւ երկարածամկետ հոլովոյթի տեսական նախապայմանները: Պայմանաւ որ այս վերջինները ամբողջացուին պաշտօնավարման պատշաճ կառոյցներով, սկսած՝ ամենատարրականներէն, որոնցմէ անիկա գուրկ է տակաւին. եւ օգտագործուին մետիա հաղորդակցութեան բոլոր նոր դիւրութիւնները:

Յայաստանի պետութիւնը շահ ունի իր կարգին գնահատելու էապէս սփիւռքեան մշակութային այս գոյածեւը: Ատիկա պիտի նշանակէ ոչ միայն յարգել հայեցիութեան տարբեր ձեւ մը, բայց եւ անոր մէջ ճանչնալ եւ ընդունիլ՝ իր սեփական գործածութեան համար՝ իր հողամասային եզրին թանկագին լրացուցիչ մը: Որովհետեւ հայեցիութեան այս մշակութային եզրը, այս «հոգեկան հայրենիքը», որուն հանդէպ քաղաքական երեւան մը, նախորդ վարչակարգի օրերուն, կը ցուցադրէր ունեւորի արհամարհանք մը (անշուշտ ճնշելու համար իր խորհրդային կարգախօսները մերժող Սփիւռք մը...), - այդ հոգեկան եզրը այսօր ծանրօրէն կը պակսի նոյն այս պետութեան, անկախացած՝ բայց լինելութեան տաճնապ ապրող, իբր համաշխարհային նոր-դրամատիրութեան յարձակումներուն նախընտրած թիրախներէն մէկը, երեկի խորհրդային պլոքի իր դրացիներուն նման:

Ի հարկէ, Սփիւռքը ինք եւս կը բնաշրջուի, պիտի բնաշրջուի՝ Հայրենիքի հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ: Այսօր իր հայեցիութիւնը, միշտ՝ մշակութային-հոգեկանի տիրապետութեամբ, երեկուանը չէ այլեւս: Ան պարտի հարստանալ մնայուն շփումով նոր իրականութեան հետ - ամբողջական լինելութեան լծուած հայրենի պետութեան հետ: Բայց՝

ահա եականը - ատոր հասնելու համար, Սփիւռքը պէտք է մերժելով արմատախիլ զանգուածի «դժբախտ գիտակցութիւնը», մերժելով տկարութեան եւ կախեալ վիճակի փորձութիւնները,- տա՛յ ինքնիրեն ինքնավար կազմակերպութիւն եւ կառոյցներ: Ատոր պիտի ըլլա՛յ ատակ...: Կարելի է կասկածիլ: Յամենայն դէպ, իր վերապրումին ու գոյատեւման հսկայ մարտահրաւերը ա՛յդ գնով միայն կարելի կ'ըլլայ դիմագրաւել:

Սփիւռք՝ աւելի սերտօրէն առնչուած հայրենի իրականութեան եւ պետական արժէքներու: Բայց նաեւ՝ մշակութային ուրոյն գոյածելով ինքզինք հաստատած, ինքնաբաւ եւ ինքնօրէն - քանի այդ ինքնաբաւութիւնն է միակ ճամբան վերապրումի: Հողա-պետական արժէքները չանտեսել, բայց անոնցմէ անդին՝ լծուիլ մշակութային ասանդի մը շարունակուող ստեղծումի պատմական դերին...:

Դժուարի՞ն մարտահրաւեր. անկասկած. բայց ո՛չ անկարելի: Եւ որ պէ՛տք է իրագործել՝ մեր պատմութեան մայր թելադրանքին ունկնդիր, բնականոն հաւաքական գոյութեան մը առաջադրանքով, առողջ ու բաց: Նոյնիսկ եթէ Սփիւռքի անցեալը, ու նաեւ այսօրը, անհրաժէշտ լաւատեսութիւնը չեն ներշնչեր մեզի...:

Սահման քաջաց՝ զէն իւրեանց...

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

** Մանրատառ-շեղագիր այս հատուածները հայերէն շարադրուած են ի սկզբանէ, ֆրանսերէն բնագրին մէջ (ֆրանսերէնին առընթեր):*

1. Նշեալ ըմբռումները իբր հասարակաց գիծ ունին այն՝ որ թեթեօրէն կ'անտեսեն «ներկայ» գիտակցութեան մարդկային գործօնը, նաեւ անհատական ու հաւաքական տեւողութեան մէջ այդ գիտակցութեան շարունակականութիւնը: Պատմականօրէն, ու յատկապէս 19րդ դարէն ստղին, «բուն մարդկային»ի այս զանցառումը, ազգ-պետութիւններու զարգացումէն ետք (զարգացում՝ յաճախ խանգարուած՝ իր ժողովրդավարական ընթացքին մէջ զանազան սայթաջումներէ), արտայայտուեր է եւ դեռ կ'արտայայտուի զաղթատիրական նուաճումներով, աշխարհագրա-քաղաքականօրէն աննպաստ վիճակի մատնուած շատ ազգերու կեղեքումով, եւ աւելի Նոր ու ընդհանուր՝ համաշխարհայնացող մետիաներու եւ շուկայի ճնշումներուն ենթակայ մշակոյթի գռեհկացումով:

2. Խօսքը յատկապէս խորհրդային ու յետ-խորհրդային Հայաստանէն եկող խումբերու մասին է, արեւելահայախօսներու մեծ մասին (այսինքն՝ բացառելով իրանահայերը):

3. Յարակարծային իրողութիւն, որ կը ցուցահանուի Ոսկեդարէն սկսեալ, եւ միջնադարեան հարիւրամեակներն ի վար, այս քաղաքակրթութեան յաջորդական ծաղկումներուն մէջէն, մնայուն ահագանգային վիճակ ապրող, երբեմն միայն քիչ-շատ հաստատուն բնաշխարհիկ թագաւորութեան մը հովանին վայելող, բայց աւելի յաճախ մեկենաս իշխանի մը գաւառին մէջ կծկուած...: Եւ միւս կողմէն՝ արդէն՝ այնպիսի տարածքներու վրայ, որ կարելի է կոչել «Նախասփիւռք» - Կիլիկիայէն՝ մինչեւ Խրիմ: Ծաղկումներ, որ հոս կրնանք միայն ոգեկոչել քանի մը անուններով՝ գործեր եւ գործաւորներ յիշատակուած համախառն - Չուարթնոնց, Տաթեւ, Գլածոր, Գանձասար, Անի, Սիս, Քերան թագուհիի Աւետարան, Մշոյ ճառքնտիր, Նարեկացի, Մխիթար Գոշ, Ներսէս Ծնորհալի, Թորոս Ռոպին, Ներսէս Լամբրոնացի, Ֆրիկ...

4. Բացի ուղղակի Սփիւռքին պատկանող -հազուադիւտ- մտածողներէն, որոնց կարգին՝ Հ. Պ. Լ. Չեքիեան (տե՛ս «The Armenian Way to Modernity. Armenian Identity between Tradition and Innovation. Specificity and Universality», Վենետիկ, 1997. «Ինքնութեան Խճանկար», Վենետիկ, 2001. «Հայասպատում. Ներտողային», Վենետիկ, 2001),- Նախորդ սերունդներէն հեղինակներ, ինչպէս Կոստան Չարեան (տե՛ս «Անցորդը եւ իր ճամբան», in «Երկեր», Անթիլիաս, 1975). կամ՝ Նիկոլ Աղբալեան (տե՛ս «Դասախօսութիւններ Հայ Մատենագրութեան մասին», Պէյրուս, 1951),- ուժգնօրէն ընդգծած են դասական ժամանակաշրջաններու այս մշակութային բացուածքը, անցեալ հարստութիւններու յաճախ քիչ տեղեակ կամ քիչ շահագրգիռ Սփիւռքի մը սպասին:

5. Եթէ չհաշուենք տեսանողներ, ինչպէս բանաստեղծ Նիկողոս Սարաֆեանը, կամ քաղաքական յանձնառու գործիչներ, ինչպէս հրապարակագիր Շաւարշ Միսաքեանը:

6. «Անդր-պետական» եզրը հոս ընտրուած է իբր իմաստային համարժեք սփիւռքաբանութեան մէջ գործածուող *transnational*ի, որուն բառացի թարգմանութիւնը, «անդրազգային», սխալ պիտի ընկալուէր հայերէն լեզու-մտածողութեամբ:

7. Մտածելով ժամանակակից գրագետներու մասին, ինչպէս՝ Վահէ Օշական, Գր. Պըլտեան, Չարեհ Խրախունի, Չահրատ, Ռ. Յատտեճեան, որոնք կը յաջորդեն Նախորդ սերունդի «փարիզեան» խումբին՝ Ն. Սարաֆեան, Շահան Շահնուր, Չարեհ Ռրբունի, Բիւզանդ Թոփալեան, Յարութ Կոստանդեան...

8. Նիկողոս Սարաֆեան, «անառակ տղոց» խումբի ռահիվիրան, դեռատի բանաստեղծ 20ական թուականներու աւարտին, մէկ կողմէ կ'ընդգծէ անհրաժեշտութիւնը դէպի առաջ նայելու. «... Կ'ըսեսք թէ պետք չ'է ետ դառնալ, չ'քարանալու համար Ղուկոսի կնկան պէս՝ մեր բռնկած անցեալին դէմ [...] Փախաւ, սահեցաւ մեր հայրենիքը մեր ոտքերուն տակէն, ծովին տալով մեզ: Բայց լաւագոյն առիթն է աս՝ լողալ տրվելու համար: Մեզի կը մնայ սուգ ու ի՛նչ՝ առանց երկար-բարակ չափելու, առանց վախի: [...] Հայ հոգին՝ ես ինձի՛ նմանցուցած եմ միշտ նաւաբեկութենէ մը ազատող Ռոպէնսոնին: Անկէկա պիտի գիտնայ ինքզինքը պաշտպանել ու իր խրճիթը շինել զանազան բեկորներով: [...] Ի՛նչ հսկայական երգեհոն [...] Ի՛նչ հրաշքներ կարելի է ստանալ անջատ-անջատ ու տեղական պայմաններուն ու մշակոյթներուն գուգահեռական քայլերով առաջացած աշխատանքներով»:

Սակայն, խօսելով օտարագիր հայ հեղինակներու կարելիութեան մասին, Սարաֆեան գանոնք կը նկատէ «ծայրագոյն պարագաներ»: «... **Եթէ նոյնիսկ պատահի, որ ֆրանսերէն, անգլերէն, իտալերէն, ռուսերէն, յունարէն գրեն եւ խօսին**» (ընդգծումը՝ ինձմէ): Ու ան պիտի չուշանայ աւելի յստակացնելու իր դիրքը. «Յառաջդիմութիւն, թէ՞ ճուլում... չենք կրնար չիյնալ այս տարակուսանքին մէջ, երբ կը նայինք օտար լեզուներով մեր գրողներուն»: Ընդունելով միշտ՝ «ազգային մեր նեղ սահմաններէն դուրս գալու ձգտում»ը իբր դրական, անոր տակ կ'ախտաճանաչէ ցուցամոլութիւնը, սեփականի արհամարհանքը, անհատական տկարութիւններու «տրամաբանական» քողածածկումը եւ անոնց յաւակնոտ ծպտումը իբր հաւաքական կեանքի դեկավար սկզբունք: Եզրակացնելու համար՝ «Բայց տարբերութիւն մը կայ անպայման անգլերէն եւ հայերէն բանաստեղծութիւններուն միջեւ: Եւ այդ տարբերութիւնը կու գայ առաւելաբար լեզուէն: Ժողովուրդի մը լեզուն մասնաւոր իր հոգեբանութիւնը ունի եւ կը կրէ իր մէջ սերունդներու ոգին: Ու հայեցի գրականութիւնը հայերէն կրնայ ըլլալ միայն անկասկած, մեարդպեան տառերով»:

Այս փորձագրութիւնը («Յառաջդիմութիւն, թէ՞ ճուլում». տե՛ս «Ակօս» պարբերաթերթ, Պէյրութ, 1951) կը քննէ պարագան Լեւոն Սիւրմէլեանի, քսանական տարիներուն նախ երիտասարդ հայագիր բանաստեղծ, որ շատ արագ պիտի վերածուի ամերիկեան փորձագիր հեղինակի: Սարաֆեան զինք կը մեղադրէ ո՛չ հայերէնէն անգլերէնի անցնելուն, այլ իր «նահանջական» կեցուածքը առաջարկելուն՝ իբր միակ կարելի եւ արժող ուղի (դեռ 30ական տարիներէ՛ն՝ Սիւրմէլեան կորսուած կը յայտարարէր հայախօսութեան ճիգն ու պայքարը, եւ կը յանձնարարէր անգլերէնի որդեգրումը դպրոցներուն եւ եկեղեցիներուն մէջ, «գոնէ ոգին փրկելու համար»): Կը դատապարտէ անոր անկեղծութեան պակասը, անընդունելի իր ինքնարդարացումները. «Չաւեն պետք չունէր մեր առաջ քշելու «դիւանագիտական» իր ծրագիրները: Կրնար բացէ ի բաց ըսել, թէ անգլերէն կ'ուզէ գրել: Թո՛ղ գրէ: Հայաստանի մէջ քիւրտը հայերէն քերթուածներ կը գրէ եւ կը սիրէ մեր լեզուն:»

Երբեմն Ն. Սարաֆեանի տեսակետները ներկայացուէր են մասնակի ու հատուկտոր, զինք վերածելով օտարագիր հայ հեղինակներու «գրական հայեցիութեան» պաշտպանի: Սխալ՝ որ, անհա՛, հետեւեալնքն իսկ է, զինք վկայակոչողներուն մօտ, իր գրութիւններուն եւ բնագրային հայերէն լեզուին անձանօթութեան...: Այս է պարագան մէջբերումի մը, կատարուած անգլիագիր քանատահայ հեղինակ Լորն Շիրինեանի կողմէ (տե՛ս «La Langue Arménienne. Défis et Enjeux», արձանագրութիւններ Մոնթրէալի համալսարանի մէկ գիտաժողովին, 1994), որ լափսիսով մը կ'այլափոխէ, մէջբերուող Սարաֆեանի բնագիրէն եւ գաղափարներէն անդին, տակաւին մինչեւ անոր անունը - Սահակեան՝ Սարաֆեանի փոխարէն...

Թե՛ օտարագիր այս հեղինակները, ընդհանուր իմաստով մը եւ իրենց գործի բովանդակութեամբ, մաս նկատուին **սփիւռքահայ մշակոյթին**, ըմբռնելի է: Բայց հարցը լրիւ կը փոխուի երբ կը խօսինք **գրականութեան** մասին - **գրական ստեղծագործութեան**՝ լեզունով եւ լեզուին մէջ ձեւաւորուող այս ճարտարապետութեան...

9. Շարք մը օտարագիր հայ գրագետներ, որոնք ձեւակերպեր են այսօրինակ պահանջներ, բացայայտ կամ ներյայտ ձեւաւորումով (ինչպէս ֆրանսագիր Տընի Տօնիկեանը կամ նոյնինքն Լորն Շիրինեանը),- լաւ կ'ըլլար՝ խոկումի նիւթ դարձնելին այս հարցումը: